

**ОБРАЗНО-СИМВОЛІЧНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ КАЗКИ**

*У статті окреслюються мовні компоненти національно-культурної орієнтації, а саме: рослинні слова-символи, найменування краєвидів, які представлені в словесній тканині української народної казки.*

**Ключові слова:** слова-символи, апелятиви, культурна конотація, номінатема.

**Масло О.В. Образно-символическая система украинской сказки.** *В статье определены языковые компоненты национально-культурной ориентации, а именно: слова-символы растений, названия пейзажей, которые представлены в лексике украинской народной сказки.*

**Ключевые слова:** слова-символы, апеллятив, культурная коннотация, номинатема.

**Maslo O.V. The graphic and symbolic system of the Ukrainian folk tale.** *Given article traces language components of the national and cultural stretching, namely natural world symbols, landscape denominations, which are shown in a verbal fabric of the Ukrainian tale world.*

**Keywords:** cultural connotation, nominative theme, word symbols, appellative.

Сучасний стан української лінгвістичної науки позначений зростанням інтересу до всебічного вивчення лексико-семантичної системи мови. Особливого значення набуває студіювання української мови шляхом застосування таких напрямків, як етно-, етнопсихо-, етносоціолінгвістика, лінгвокультурологія. Слова-символи посідають особливе місце в національно-мовній картині світу українського народу, адже «створять таємничу мову смислів, незрозумілу для представників інших культур, передають особливості національного світосприйняття» [5: 1].

Своєрідністю, за М.К. Дмитренком, відзначаються фольклорні символи, які «мають власну специфіку як поняття світоглядні, формотворчі, стилістичні, що генетично виникли, з одного боку, в первісному лоні синкретизму, міфологічного пізнання, у сфері початків та розвитку мови, а з іншого – у межах фольклорного образу, жанру, що формувалися неодноразово й відобразили різні етапи народнопоетичного світорозуміння та світовідтворення, своєрідність поезики усних творів тощо» [2: 338].

Дослідженню слів-символів у фольклорі присвячені праці Н.О. Данилюк, Л.М. Дяченко, В.В. Жайворонка, В.І. Кононенка, В.П. Мусієнка, Н.А. Пастух, О.І. Сімович та ін. Цікавим матеріалом для дослідження символів є словесна тканина казок.

Кожен народ, залежно від історико-географічних умов існування й особливостей психічного складу та темпераменту, духовних орієнтирів, по-різному сприймає довколишній світ і, відповідно до цього, по-різному відображає його у фольклорі. Розмірковуючи про специфіку мовної концептуалізації об'єктивної дійсності на лексичному рівні мови, не можна обійти символічне значення мовних одиниць, позамовна оболонка яких наповнена народом певним змістом з різним емотивним значенням, виявленням аксіологічної оцінки.

Метою статті є окреслення образно-символічної системи народної казки, у якій наявні елементи побуту, ритуально-магічної практики українсько-го народу, архаїчного мислення, міфологічних уявлень про світ, релігійних вірувань.

Більшість учених вважає, що казковому жанру мистецтво пейзажу не характерне. В.Я. Пропп пише: «Епічно розповідні жанри не знають мистецтва портрета! Відсутні й спроби описати пейзаж» [7: 90–91]. Е.В. Померанцева зауважує, що наявність пейзажу в казці є «антифольклорним явищем» [6: 72]. На думку дослідника східнослов'янської казки М.В. Новикова, «специфічного національного колориту надає казці ландшафт, який, як правило, вписується в неї не окремими компактними й закінченими замальовками, а різноманітними елементами, загальна типова картина його створюється лише внаслідок узагальнення всіх цих елементів, розкиданих не в одному, а в комплексі казкових текстів, записаних на конкретній території. Наприклад, в українських і південноросійських казках на перше місце виходить степовий пейзаж, у білоруських і північноросійських – пейзаж, у якому відображається суворя природа цих країв: лісові багаточисленні озера й річки, болота» [4: 248–249].

Отже, поряд зі словами з чітко визначеною національно-культурною орієнтацією привертають увагу в казці найменування природних явищ, краєвидів, лаконічний опис конкретного простору. Український краєвид репрезентують мовні одиниці *гай*, *поле*, *степ*: *цар з синами ідуть гаєм* (Кул., 60); *у гаях стояла хатка* (Кул., 10), *Василина як квітка в гаю розцвітала* (Лук'ян., 89); *...як гляне мисливець униз, а там річки і поля, ліси і гай...* (Лук'ян., 96); *заніс до гаю дитину, що тільки небо да земля* (Чуб., 451).

Степ «незмірений, його образ викликає почуття волі, внутрішнього звільнення від усяких умовностей, обмежень» [3: 38]. Степ постійно супроводжує казкових героїв: *приїздить царевич, аж такий дикий степ, роздол* (Кул., 54); *богатири радяться, щоб їхати у дикі степи, там царівна є* (Грінч. I, 190); безрука сестра *пішла степами-лісами* (Грінч. II, 109), тікаючи від морського царя; *Марія перекинулась безкраїм степом, а Івана квіткою зробила* (Лук'ян., 139); старша дочка відьми каже: *Я піду на степ та зроблюсь криницею* (Драгом., 274). Образ степу доповнюється атрибутами *дикий, широкий, безкрай*, які передають загальне враження від степу – безмежність, незайманість, неозорість.

Народнопоетична назва *перекотиполе* (Грінч. II) є не лише символом українського степу, але й своєрідним трансформатором стародавніх поглядів слов'ян на дерева, кущі, рослини як на обереги, захисників від злих сил. Перекотиполе в казці є свідком злочину, отже, символічним оберегом душі вбитого, адже невдовзі саме перекотиполе стає причиною викриття злочинця. Зі степом у казці асоціюється і *поле*: *ідуть брати все полем да полем* (О. Мак, 8); *Покотигорошко пішов полем* (Чуб., 235). Поле наділяє героїв надзвичайною силою: *«Моя сила в полі»*, – каже змій одній пані (Дунаєв., 113); *богатирський кінь, погулявши в полі, набирається незвичайної сили та спритності* (Манж., 30). Номінатема *Білий Полянин* – апелятивного по-

ходження: *поле біле, сам білий, хорти білі, усе біле* (Чуб., 311), як ім'я в російській народній казці царівни *Полюши* (Афан. I, 433). Слово *поле* входить до складу прислів'я: *Три роки прожить — не поле перейти* (Чуб., 370). Варіант прислів'я сучасного: «Життя прожити — не поле перейти».

Неможливо уявити українське село без *верби, калини, явора, тополі, осо-кора*, а також *осики, бузини, терену, дубів*, садки прикрашали *вишні-черешні, яблуні, сливи, кущі малини, ожини*: із краплі крові Данила виросла така *вишня — один лист дрібний, другий золотий* (Драгом., 298); *вишні-черешні* ростуть у саду Баби-Яги (Кул., 51). Сученко наказує братам: *Ріжте, братці, ожину й терен і в пучки в'яжіть, до мого коня чіпляйте* (від зміївни боронитися) (Чуб., 262); дівчина пішла в *терен* (Чуб., 75); чорт каже: *Хто викопає куш малини, що росте посеред городу, — буде вода на весь город* (Чуб., 388); на горбку вбитого Івашка виросла *бузининка* (Манж., 70).

Найбільш виразними символами, які втілюють образ рідної землі, уособлюють образ українця у свідомості нашої нації, є *калина, верба, тополя, осо-кір*. Символічного навантаження вони набувають і в казках. Доля брата каже: *Піди в степ, та буде там озерце, а коло озера куш калини, ти сядь в куш та й дивись...* (Манж., 64). Інколи в українській казці куш калини з'являється на шляху казкових героїв, ніби готуючи їх до зустрічі з прекрасною дівчиною. У казці «Калинова сопілка» атрибутивне значення *калинова* наділяє інструмент надприродними властивостями: сопілка, зроблена чумаками з куша калини, який виріс на могилі вбитої дівчини, промовляє до батьків людським голо-сом, викриваючи вбивцю. Недарма калина також символізувала «магічну силу крові...» [1: 126–129]. Часто сопілку виготовляли саме з калини.

У народному уявленні *верба* є «символом не тільки космічного океану, але й надзвичайної життєздатності» [11: 117]. Помираючи, мати дає доньці зернятко, примовляючи: *Посади, виросте верба яра, що треба буде, йди до тієї верби, то все тобі й буде* (Грінч. II, 91). У свідомості українців цей образ поєднувався з образами річки, джерела, криниці. Герой казки «Старший брат хоче позбавитись меншого» радить: *Якби ту вербу зрубали й корень вико-пали, під тим коренем вода* (М. Вовч., 430); дівчина, яка з'явилася з дині, зна-ходить схованок на *вербі*, що росла біля криниці (Манж., 58). Семантичне наповнення антропоніма *Іва* виражене через лексичний фон — поетичний знак засмученої жінки, а також лексичну сполучуваність: *діва Іва* (Кривень-ка качечка. — Лук'ян.).

*Тополь* є «символом дерева життя, символом добра і зла, України і сум-ної дівчини, матері; краси, стрункості, весни» [8: 299]. Сліпий просить жінку відвести його під *тополю*, *що над шляхом, на роздоріжжі*, з надією, що, може, *хто йтиме, подасть шматок хліба* (Грінч. II, 119); сліпий у казці «Два брати: багатий і бідний» сів під *тополю*, аж з *тополі* злетів голуб, *поводив чимось по очах, і він став бачити* (Чуб., 50).

Символічного навантаження в українській казці набувають *явір і дуб*. Івась, тікаючи від відьми, *заліз на превисоченого явора* (Казка про Іваса та відьму. — Кул., 19); у типовій російській казці — «Івашко и ведьма» — Іваш-ко сам *вышел из хаты, запер двери и влез на высокий-высокий дуб* (Афан. I, 174);

Іван Знайда перетворюється на **явір високий, кучерявий, великий** (Кравч., 165); із волосинки коня виріс **явір** — *високий та розложистий* (Чуб., 442). Із давніх часів українці шанували **дуб**, уважаючи його світовим деревом, від якого почалося все живе на землі. **Дуб** є схованкою героїв казок від розбійників, відьом, нечистої сили; сховищем *скарбів незлічених* (Дунаєв., 116), житлом незвичайних птахів (Лук'ян., 82). **Дуб** також є компонентом сталих висловів: *трохи дуба не дала* (Костом., 194); *дати дуба* (О.Мак, 40). Антропонім **Дубовик** апелятивного походження (Грінч. I, 181).

Серед фруктових дерев, які здавна росли в садках українців, найпопулярнішою була **яблуня**. Царі, князі, пани одружуються на тих героїнях, які зривають їм з дерева золоте чи срібне яблучко (Дунаєв., 422; Грінч. II, 74; Кул., 24; Чуб., 451; Чуб., 464); *це не яблучко з яблуньки зірвати, мені треба з нею вік коротати*, — прислів'ям відповідає герой казки (Чуб., 22).

У народі **осику** вважають «заклятою», «невірною», використовуючи як оберег від відьми, «нечистої сили» [10: 583]: *узав Покотигорошко сокиру, розщипив осику. Вставив туди бороду дідка (царя підземного царства) та й забив її клином* (Чуб., 233); архірей послав наказ: *Ту відьму забити осиковим кілком* (Чуб., 406).

Щоб дістати зернятко з горіха, треба його бити, звідси сталий вислів: *котів не раз діставалось на горіхи* (Берез. I, 229), тобто був побитим. **Горіхами** обсіпали молодих у весільному обряді, прикрашали весільне гільце. Героїня казки «Ряба Маруся» під час сватання пропонує царевичу принести «**задери-голови**» (**горіхи**) — *Маруся внесла йому горіхів. Після цього царевич забрав Марусю...* (Чуб., 103). Антропонім **Горішок** (Кравч., 172) апелятивного походження.

Слово **гарбуз** в українській культурі є символом відмови при сватанні: *Сватало Марусю багато парубків, так вона всім гарбуза давала* (Про Марусю — козацьку дочку. — Возн. II, 74); *бояться, щоб не посміявся багач сватом, не погодував гарбузами* (Бідна удова з сином-удовиченком. — Чуб., 544). У цьому випадку слово входить до фразеологізму *дати (давати), піднести (підносити) гарбуза* із семантикою «відмовляти тому, хто сватається» [9: 30] з експресивними добродушно-насмішкуватими конотаціями.

Таким чином, сформована на національному ґрунті система символів формує мовну картину світу, розкриває світобачення народу. Особлива культурна конотація слів-символів виникає на основі реакції носіїв мови на предмети чи явища позамовної дійсності.

## ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

1. **Афанас.** — Афанасьев А.Н. Народные русские сказки: В 3 т. — М. : Государственное издательство художественной литературы, 1957. — Т. 1–3. 2. **Берез. I.** — Казки про тварин / [упоряд., вступ. ст., приміт. І.П. Березовського]. — К. : Наук. думка, 1976. 3. **М. Вовч.** — Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — К. : Наук. думка, 1983. — С. 417–461. 4. **Возн. I, II, III.** — Українські народні казки: В 3 кн. / [упоряд. М. Возняк]. — К. : Держлітвидав, 1946–1948. — Кн. 1–3. 5. **Грінч. I** — Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. / [изд. Б. Гринченко]. — Чер-

нигов : Тип. губерн. земства, 1895. — Вып. 1. — С. 144—218. 6. **Грінч. П.** — Українські народні казки / [упоряд. Б. Грінченко; передм., атрибуція текстів та комент. О.Ю. Бріциної]. — К. : Либідь, 1994. 7. **Драгом.** — Малорусские народные предания и рассказы / [свод Михаила Драгоманова]. — К. : Изд. Рус. геогр. о-ва, 1876. 8. **Дунаєв.** — Золота книга казок. Українські народні казки / [упоряд., передм. та приміт. Л. Дунаєвської]. — К. : Веселка, 1990. 9. **Костом.** — Костомаров Н.И. Торба (Казка). Лови (Казка) / Н.И. Костомаров // Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник. — Харьков, 1843. — Ч. 2. — С. 129—137. 10. **Кравч.** — Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали) / [зібрані В. Кравченком]. — Житомир : Друкарня «Робітник», БД. — Т. 2. 11. **Кул.** — Записки о Южной Руси / [издал П. Кулиш]. — Спб. : Тип. Александра Якобсона, 1857. — Т. 2. 12. **Лук'ян.** — Українські народні казки. З народних уст записала Марія Лук'яненко. — Б. м. : Прометей, Б. р. 13. **О. Мак.** — Призабуті казки: Українські народні казки Придніпрянщини / [збір. й опрац. О. Мак]. — Торонто : Нашим дітям, 1977. 14. **Манж.** — Казки, прислів'я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І.І. Манжурою / І.І. Манжура ; [післямова: В.С. Мороз]. — Дніпропетровськ : Січ, 2003. 15. **Чуб.** — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край / [собран. П.П. Чубинским]. — Спб. : Тип. К.В. Трубникова, 1878. — Т. 2.

## ЛІТЕРАТУРА

1. **Братко-Кутинський О.О.** Феномен України / О.О. Братко-Кутинський. — К. : Вечірній Київ, 1996. 2. **Дмитренко М.К.** У світі символів / М.К. Дмитренко // Українські символи / [за ред. М.К. Дмитренка]. — К. : Ред. часопису «Народознавство», 1994. — С. 3—4. 3. **Кононенко В.І.** Рідне слово : [Підручник для шкіл із поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів] / В.І. Кононенко. — К. : Богдана, 2001. 4. **Новиков Н.В.** Образы восточнославянской волшебной сказки / Н.В. Новиков. — Л. : Наука, 1974. 5. **Пастух Н.А.** Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Н.А. Пастух — Львів, 2001. 6. **Померанцева Э.В.** Судьбы русской сказки / Э.В. Померанцева. — М. : Наука, 1965. 7. **Пропп В.Я.** Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. — М. : Наука, 1976. 8. **Словник** символів культури України / [за заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренка, В.В. Куйбіди]. — [3-е вид.]. — К. : Міленіум, 2005. 9. **Словник** української мови : [В 11 т]. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. 2. 10. **Україна в словах** : Моовкраїнознавчий словник-довідник / [упоряд. Н. Данилюк]. — К. : Вид. центр «Прогресіта», 2004. 11. **Українські** символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко та ін. — К. : Ред. часопису «Народознавство», 1994.